

VI Lenin

Om arbetarpartiets inställning till religionen

Deputeraden Surkovs tal i riksduman under debatten om synodens budget och diskussionerna i vår dumagrupp när utkastet till detta tal dryftades (diskussionerna återges nedan) har rest en utomordentligt viktig och just nu aktuell fråga. Idag intresserar sig utan tvivel breda kretsar av "samhället" för allt som har med religion att göra, och detta intresse har smittat av sig till intellektuella som står arbetarrörelsen nära och även till vissa arbetarkretsar. Socialdemokratien är obetingat förpliktad att förklara sin inställning till religionen.

Socialdemokratien bygger hela sin världsåskådning på den vetenskapliga socialismen, dvs marxismen. Marxismens filosofiska grundval är, såsom Marx och Engels upprepade gånger förklarat, den dialektiska materialismen, som helt övertagit de historiska traditionerna från 1700-talets materialism i Frankrike och från Feuerbach (förra hälften av 1800-talet) i Tyskland, en materialism som är obetingat ateistisk och avgjort fientlig mot all religion. Vi erinrar om att Engels' hela Anti-Dühring, som Marx läste i manuskript, påvisar det inkonsekventa i materialisten och ateisten Dührings materialism och slår fast att denne lämnade smyghål öppna för religionen och religionsfilosofin. Vi erinrar om att Engels i sitt verk om Ludwig Feuerbach förebrådde denne för att han inte bekämpade religionen i syfte göra rent hus med den utan för att förnya den, för att skapa en ny, "upphöjd" religion osv. Religionen är folkets opium – detta yttrande av Marx är hörnstenen för marxismens hela världsåskådning i frågan om religionen. Marxismen har ständigt betraktat alla moderna religioner och kyrkor, alla religiösa organisationer som organ för den borgerliga reaktionen, vilka har till uppgift att försvara utsugningen och söva arbetarklassen.

Samtidigt kritiserade emellertid Engels upprepade gånger skarpt de personer, som i sin önskan att vara "mera vänstersinnade" eller "mera revolutionära" än socialdemokratien, i arbetarpartiets program försökte föra in en direkt bekännelse till ateismen i betydelsen av en krigsförklaring mot religionen. På tal om det berömda manifestet, som hade getts ut av flyktingar från Pariskommunen, blanquister som emigrerat till London, betecknade Engels 1874 deras larmande krigsförklaring mot religionen som en dumhet. Han förklarade att en sådan krigsförklaring var det bästa sättet att stimulera intresset för religionen och försvåra att den verkligen dog ut. Engels klandrade blanquisterna för att de var oförmögna att inse att endast arbetarmassornas klasskamp, som allsidigt drar in de mest breda skikt av proletariatet i en medveten och revolutionär samhällelig *verksamhet*, är i stånd att verkligen befria de undertryckta massorna från religionens ok, medan proklamerandet av ett krig mot religionen som politisk uppgift för arbetarpartiet endast är en anarkistisk fras. Och då Engels 1877 i Anti-Dühring skoningslöst slog ned på även de minsta eftergifter från filosofen Dührings sida åt idealismen och religionen, fördömde han inte mindre bestämt Dührings "revolutionära" idé att religionen skulle förbjudas i ett socialistiskt samhälle. Att förklara ett sådant krig mot religionen skulle, säger Engels, betyda att "överbismarcka Bismarck", dvs att göra samma dumhet som Bismarck i sin kamp mot klerikalerna (den beryktade "kulturkampen", dvs Bismarcks kamp på 1870-talet mot de tyska katolikernas parti, "centrum"-partiet, genom att med polisiära åtgärder förfölja katolicismen). Genom denna kamp *stärkte* Bismarck endast katolikernas aggressiva klerikalism, han endast skadade den verkliga kulturens sak, ty i stället för de politiska skiljemurarna ställde han de religiösa i förgrunden och avledde uppmärksamheten hos vissa skikt av arbetarklassen och demokratin från klasskampens och den revolutionära kampens trängande uppgifter till den mest ytliga och borgerligt lögnaktiga antiklerikalism. Engels anklagade Dühring, som ville vara ultrarevolutionär, för att i en annan form vilja upprepa Bismarcks dumhet och krävde att arbetarpartiet tålmodigt borde arbeta på

att organisera och upplysa proletariatet, vilket medför att religionen dör bort, och inte äventyrligt ge sig in i ett politiskt krig mot religionen. Denna ståndpunkt har gått den tyska socialdemokratin i blodet, vilken exempelvis uttalat sig för frihet åt jesuiterna, för att de skall få finnas i Tyskland och för att alla polisiära åtgärder i kampen mot den ena eller andra religionen skall upphävas. ”Religionen förklaras för en privatsak” – denna berömda punkt i Erfurtprogrammet (1891) stadfäste nämnda politiska taktik hos socialdemokratin.

Denna taktik har idag redan hunnit bli rutin och har hunnit ge upphov till en ny förvrängning av marxismen, denna gång i motsatt, opportunistisk riktning. Man har börjat tolka Erfurtprogrammets bestämmelse så, att vi socialdemokrater, vårt parti, skulle *betrakta* religionen som en privatsak, att religionen skulle vara en privatsak för oss som socialdemokrater, för oss som parti. Utan att gå in i direkt polemik mot denna opportunistiska synpunkt ansåg Engels det på 1890-talet nödvändigt att bestämt vända sig emot densamma, inte i polemisk utan i positiv form. Han gjorde det nämligen i form av en förklaring – avsiktligt understruken – att socialdemokratin betraktar religionen som en privatsak *i förhållande till staten* men ingalunda i förhållande till sig själv, till marxismen, till arbetarpartiet.

Detta var en ytlig historisk överblick över Marx’ och Engels’ uttalanden i religionsfrågan. För personer, som har en lättvindig inställning till marxismen, för personer som inte kan eller inte vill tänka, är detta ett gytter av meningslösa motsägelser och vacklanden från marxismens sida: så att säga ett slags *mischmasch* av ”konsekvent” ateism och ”efterlåtenhet” åt religionen, ett slags ”principlös” vacklan mellan ett r-r-revolutionärt krig mot gud och en feg önskan att ”ställa sig in” hos de troende arbetarna, fruktan för att skrämma dem osv, osv. I de anarkistiska frasmakarnas litteratur kan man finna inte så få utfall av detta slag mot marxismen.

Men den som åtminstone i någon mån förmår inta en seriös hållning till marxismen och tänka sig in i dess filosofiska grunder och den internationella socialdemokratins erfarenheter, han finner lätt att marxismens taktik mot religionen är alltigenom konsekvent och genomtänkt av Marx och Engels, att det som dilettanter eller okunniga människor anser vara vacklan är en direkt och oundviklig slutsats ur den dialektiska materialismen. Det vore fullständigt felaktigt att tro, att marxismens skenbara ”moderation” i förhållande till religionen skulle ha sin förklaring i s k taktiska motiv, dvs i önskan att ”inte skrämma” osv. Tvärtom, marxismens politiska linje är också i denna fråga oupplösligt förknippad med dess filosofiska grundvalar.

Marxism är materialism. Som sådan är den lika oförsonligt fientlig mot religionen som 1700-talsencyklopedisternas materialism eller Feuerbachs materialism. Där om råder inget tvivel. Men Marx’ och Engels’ dialektiska materialism går längre än encyklopedisternas och Feuerbachs materialism, ty den tillämpar den materialistiska filosofin på historiens område, på samhällsvetenskapernas område. Vi måste bekämpa religionen. Detta är *hela* materialismens och följaktligen också marxismens ABC. Men marxismen är inte en materialism som har stannat vid ABC. Marxismen går längre. Den säger: man måste *kunna* kämpa mot religionen, och därför måste man *materialistiskt* förklara ursprunget till tron och religionen hos massorna. Kampen mot religionen får inte inskränkas till, får inte reduceras till en abstrakt ideologisk förkunnelse. Man måste sätta denna kamp i samband med den konkreta klassrörelse, som syftar till att undanröja religionens sociala rötter. Varför håller sig religionen kvar hos efterblivna skikt av stadsproletariatet, hos breda skikt av halvproletariatet och hos bondemassan? På grund av folkets okunnighet svarar den borgerlige framstegsmannen, radikalen eller borgerlige materialisten. Följaktligen, ned med religionen, leve ateismen – att sprida ateistiska åsikter är vår huvuduppgift. Marxisten säger: det stämmer inte. En sådan uppfattning är ytlig, den är ett borgerligt inskränkt kultursnobberi. En sådan uppfattning går inte tillräckligt på djupet, förklarar inte religionens rötter på ett materialistiskt utan på ett idealistiskt sätt. I de moderna kapitalistiska länderna är dessa rötter huvudsakligen av *social* natur. Religionens

djupaste rot är idag det sociala förtrycket av de arbetande massorna, deras till synes fullständiga hjälplöshet inför de blinda krafterna i kapitalismen, vilken dagligen och stundligen utsätter arbetarna i gemen för de mest fruktansvärda lidanden och de mest avskyvärda kval i tusen gånger större omfattning än alla sådana exceptionella händelser som krig, jordbävningar m m. ”Fruktan har skapat gudarna.” Fruktan för kapitalets blinda kraft, som är blind emedan den inte kan förutses av folkets massor, som vid varje steg i deras liv hotar att drabba och även drabbar proletären och småägaren med en ”plötslig”, ”oväntad”, ”tillfällig” ruin, undergång, förvandling till tiggare, paupers, prostituerade och som hotar att utelämnas och faktiskt även utelämnar dem åt hungerdöden — det är den rot till religionen i vår tid, som materialisten framför allt och mer än allt annat måste beakta, om han inte vill förbli en materialist i den förberedande klassen. Ingen upplysningsbroschyr kan etsa bort religionen ur de i den kapitalistiska grottekvarnen förtrampade massorna, som är utelämnade åt kapitalismens blinda, förstörande krafter, så länge de inte själva lärt sig att enat, organiserat, planmässigt och medvetet kämpa mot denna rot till religionen, mot *kapitalets herravälde* i alla dess former.

Följer då av detta att en upplysningsskrift mot religionen är skadlig eller överflödig? Nej, det gör det inte. Härav följer något helt annat, nämligen att socialdemokratins ateistiska propaganda måste vara *underställd* dess huvuduppgift: att utveckla de utsugna *massornas* klasskamp mot utsugarna.

Det kan hända att en person som inte tänkt sig in i den dialektiska materialismens grundvalar, dvs Marx’ och Engels’ filosofi, inte förstår (eller åtminstone inte genast förstår) denna sats. Vad nu då? Skall den ideologiska propagandan, propagerandet av vissa idéer, kampen mot den fiende till kulturen och framåtskridandet, som hållit sig kvar i årtusenden (dvs religionen), underordnas klasskampen, dvs kampen för bestämda praktiska mål på det ekonomiska och politiska området?

Detta är en av de gängse invändningarna mot marxismen, vilka vittnar om fullständig oförmåga att förstå den marxiska dialektiken. Den motsättning, som förvirrar dem som kommer med en sådan invändning, är en levande motsättning ur det levande livet, dvs en dialektisk motsättning, inte en motsättning i ord, ingen fiktiv motsättning. Att dra en absolut, en oöverstiglig gräns mellan å ena sidan den teoretiska propagandan för ateismen, dvs utrotandet av den religiösa tron hos vissa skikt av proletariatet, och å den andra framgången, förloppet, betingelserna för dessa skikts klasskamp innebär att resonera odialektiskt, att göra det som är en rörlig, relativ gräns till en absolut gräns, innebär att med våld skilja det åt som är oupplösligt förenat i den levande verkligheten. Låt oss ta ett exempel. Proletariatet i ett bestämt område och i en bestämd industrigren är, låt oss anta det, uppdelat i ett avancerat skikt av relativt medvetna socialdemokrater, som givetvis är ateister, och i relativt efterblivna arbetare, som ännu har kvar banden med landsbygden och bönderna och som tror på gud, går i kyrkan eller rentav står under direkt inflytande av församlingens präst, vilken eventuellt bildar en kristlig arbetarförening. Låt oss vidare anta att den ekonomiska kampen på denna ort lett till en strejk. Marxisten måste ställa strejkrörelsens framgång i främsta rummet, han måste beslutsamt motarbeta att arbetarna i denna kamp uppdelas i ateister och kristna, han måste beslutsamt bekämpa en sådan uppdelning. Ateistisk propaganda kan under sådana förhållanden visa sig vara både överflödig och skadlig – inte utifrån kälkborgerliga överväganden om att skrämja bort de efterblivna skikten, förlora ett mandat vid valen osv, utan med hänsyn till ett verkligt framsteg för klasskampen, vilken i det moderna kapitalistiska samhället hundra gånger bättre leder de kristna arbetarna till socialdemokratins och till ateismen än vad ohöljd ateistisk propaganda kan göra. Den som förkunnar ateism i ett sådant ögonblick och i en sådan situation skulle bara spela prästen och prästerna *i händerna*, ty deras högsta önskan är att få se arbetarnas uppdel-

ning efter deltagande i strejken ersatt med en uppdelning efter tron på gud. En anarkist som förkunnar krig mot gud till varje pris skulle i själva verket hjälpa prästerna och bourgeoisin (såsom anarkisterna ju alltid hjälper bourgeoisin *i praktiken*). Marxisten måste vara materialist, dvs fiende till religionen, men han måste vara en dialektisk materialist, dvs inte ställa kampen mot religionen abstrakt, på grundvalen av en abstrakt, rent teoretisk, ständigt oföränderlig propaganda, utan ställa den konkret, på grundvalen av den klasskamp som *faktiskt* pågår och mer och bättre än allt annat fostrar massorna. Marxisten måste kunna ta hänsyn till hela den konkreta situationen, alltid finna gränsen mellan anarkism och opportunist (denna gräns är relativ, rörlig och föränderlig, men den existerar), han får inte förfalla vare sig till anarkistens abstrakta, ordrika men i själva verket tomma ”revolutionarism” eller till kälkborgerligheten och opportunisten hos småborgaren eller den liberale intellektuelle, vilken fruktar kampen mot religionen, glömmer denna sin uppgift, förlikar sig med tron på gud och till ledstjärna har inte klasskampens intressen utan små, futtiga beräkningar – att inte såra någon, att inte stöta bort eller skrämja någon – och den visa regeln ”leva och låta leva” osv, osv.

Det är ur denna synpunkt man måste lösa alla enskilda frågor som gäller socialdemokratiens inställning till religionen. Ofta dyker exempelvis den frågan upp om en präst kan vara medlem i det socialdemokratiska partiet eller inte, och vanligen besvaras den jakande utan några som helst förbehåll med hänvisning till de europeiska socialdemokratiska partiernas erfarenheter. Men dessa erfarenheter är inte bara ett resultat av den marxistiska lärans tillämpning på arbetarrörelsen utan också av de specifika historiska förhållandena i Västeuropa, vilka saknas i Ryssland (vi skall nedan gå närmare in på dessa förhållanden), varför ett obetingat positivt svar här är felaktigt. Man kan inte en gång för alla och oberoende av omständigheterna förklara, att präster inte får bli medlemmar i det socialdemokratiska partiet, men man kan inte heller en gång för alla ställa upp den motsatta regeln. Om en präst kommer till oss för att delta i det gemensamma politiska arbetet och samvetsgrant utför sina partiuppdrag utan att gå emot partiprogrammet, så kan vi ta in honom i socialdemokratiens led, eftersom motsättningen mellan vårt programs anda och principer å ena sidan och prästens religiösa övertygelse å den andra under sådana förhållanden skulle bli något som endast berör honom själv, hans personliga motsättning; och en politisk organisation kan inte examinera sina medlemmar för att utröna om det inte finns en motsättning mellan deras åsikter och partiprogrammet. Men givetvis skulle ett sådant fall vara ett sällsynt undantag till och med i Europa och i Ryssland skulle det vara något alldeles otroligt. Och om exempelvis en präst skulle inträda i det socialdemokratiska partiet och göra det till sin huvudsakliga och så gott som enda uppgift att aktivt bedriva religiös propaganda inom det, så blev partiet obetingat tvunget att utesluta honom ur sina led. Vi bör inte endast tillåta utan rentav energiskt verka för att alla arbetare som fortsätter att tro på gud inträder i det socialdemokratiska partiet, vi är obetingat emot att man på minsta sätt kränker dessa arbetares religiösa övertygelse, men vi drar med dem för att fostra dem i vårt programs anda och inte för att de aktivt skall bekämpa detta program. Vi tillåter åsiktsfrihet *inom* partiet, men inom vissa gränser som bestäms av grupperingsfriheten: vi är inte skyldiga att gå hand i hand med personer, vilka aktivt propagerar åsikter som partimajoriteten avvisar.

Ett annat exempel: kan man under alla förhållanden på samma sätt fördöma medlemmar i det socialdemokratiska partiet som förklarar att ”socialismen är min religion” och som propagerar åsikter, vilka överensstämmer med denna förklaring? Nej, det kan man inte. Här föreligger utan tvivel en avvikelse från marxismen (och följaktligen också *från* socialismen), men betydelsen av denna avvikelse, dess så att säga specifika vikt, kan variera med omständigheterna. Det är en sak om en agitator eller en person som talar inför en arbetarmassa säger så för att lättare göra sig förstådd, för att inleda sin framställning, för att ge sina åsikter en reellare form med hjälp av termer som den utvecklade massan är mest van vid. En annan sak är det om en författare börjar förkunna ”gudaskapande” eller gudaskapande socialism (i stil

med exempelvis Lunatjarskij & Co hos oss). Liksom i första fallet ett fördömande skulle vara en småaktig kitslighet eller rentav en malplacerad inskränkning i agitatorns frihet, friheten att ”pedagogiskt” påverka, är i det andra fallet ett fördömande från partiets sida nödvändigt och ofrånkomligt. Satsen ”socialismen är en religion” är för en del en form för övergång från religion till socialism, för andra *från* socialism till religion.

Låt oss nu övergå till de förhållanden, som i väst gett upphov till en opportunistisk tolkning av tesen ”religionen förklaras för en privatsak”. Naturligtvis förekommer här inverkan från de allmänna orsaker som framkallar opportunistisk överhuvudtaget, då arbetarrörelsens fundamentala intressen offras för stundens fördelar. Proletariatets parti kräver *av staten* att religionen förklaras för en privatsak, men det anser ingalunda kampen mot folkets opium, kampen mot de religiösa fördömnarna osv vara en ”privatsak”. Opportunisterna förvränger saken därhän, att det *socialdemokratiska* partiet *anser* religionen vara en privatsak!

Men utom den vanliga opportunistiska förvrängningen (som alls inte utreddes av vår duma-grupp i dess diskussioner om talet i religionsfrågan) finns det särskilda historiska förhållanden som framkallat de europeiska socialdemokraternas nuvarande, om man så kan uttrycka sig, överdrivna likgiltighet för religionsfrågan. Dessa förhållanden är av två slag. För det första är kampen mot religionen en uppgift som historiskt tillkommer den revolutionära bourgeoisin, och i väst har den borgerliga demokratin under epoken av *sina* revolutioner eller *sina* attacker mot feodalismen och medeltiden i betydande grad fullgjort (eller strävat efter att fullgöra) denna uppgift. Såväl i Frankrike som i Tyskland har den borgerliga kampen mot religionen traditioner som är mycket äldre än socialismen (encyklopedisterna, Feuerbach). I Ryssland vilar – i enlighet med vår borgerligt demokratiska revolutions betingelser – även denna uppgift nästan helt på arbetarklassen. Den småborgerliga (narodistiska) demokratin i vårt land har i det avseendet inte gjort alltför mycket (som de nybakade ärkerekationära kadeterna eller kadetiska ärkerekationärerna i Vechi tror), utan *alltför litet* i jämförelse med Europa.

Å andra sidan har den borgerliga antireligiösa kampens traditioner i Europa skapat en specifikt borgerlig *förvrängning* av denna kamp genom anarkismen, vilken – såsom marxisterna länge och upprepade gånger förklarat – trots hela ”raseriet” i sina angrepp mot bourgeoisin står på den borgerliga världsåskådningens grundval. Anarkisterna och blanquisterna i de romanska länderna, Most (som för övrigt var Dührings lärjunge) et consortes i Tyskland och de österrikiska anarkisterna på 1800-talet har fört det revolutionära frasmakeriet i kampen mot religionen till *nec plus ultra*¹. Det förvånar inte att de europeiska socialdemokraterna nu *slår över till den andra ytterligheten* jämfört med anarkisterna. Detta är begripligt och i viss mån legitimt, men det anstår inte oss, ryska socialdemokrater, att glömma de specifika historiska förhållandena i väst.

För det andra hade i väst – *sedan* de nationella borgerliga revolutionerna avslutats, *sedan* en större eller mindre grad av trosfrihet införts – frågan om den demokratiska kampen mot religionen redan i så hög grad historiskt trängts i bakgrunden av den borgerliga demokratin kamp mot socialismen, att de borgerliga regeringarna *medvetet* försökte dra massornas uppmärksamhet från socialismen genom att organisera ett kvasilibertalt ”fälttåg” mot klerikalismen. Det var innebörden såväl i kulturkampen i Tyskland som i de franska borgerliga republikanernas kamp mot klerikalismen. Den borgerliga antiklerikalismen beredde som medel att dra arbetarmassornas uppmärksamhet från socialismen alltså mark för den ”likgiltighet” gentemot den antireligiösa kampen som nu är spridd inom socialdemokratin i väst. Och återigen är detta begripligt och legitimt, ty socialdemokraterna måste bemöta den

¹ Den yttersta gränsen – *Red*

borgerliga och bismarckska antiklerikalismen just genom att *underordna* kampen mot religionen under kampen för socialismen.

I Ryssland är förhållandena helt annorlunda. Proletariatet är ledaren för vår borgerligt demokratiska revolution. Dess parti måste vara den ideologiske ledaren i kampen mot alla medeltida rester, bl a den gamla, officiella religionen och alla försök att förnya den eller motivera den på ett nytt eller annat sätt osv. Därför är det förståeligt, att medan Engels med relativt mild hand korrigerade opportunisten hos de tyska socialdemokraterna, vilka ersatte arbetarpartiets krav att *staten* skulle förklara religionen för en privatsak med *förklaringen* att religionen var en privatsak för socialdemokraterna själva och det socialdemokratiska partiet, så skulle de ryska opportunisterna genom att överta denna tyska förvrängning ha gjort sig hundra gånger mera förtjänta av ett skarpt fördömande från Engels' sida.

Då vår grupp från dumans talarstol förklarade att religionen är folkets opium, handlade den fullständigt riktigt och skapade sålunda ett precedensfall, vilket bör tjäna som grundval för alla ryska socialdemokraters uttalanden i religionsfrågan. Borde de ha gått längre och ännu mer detaljerat utvecklat de ateistiska tankegångarna? Inte enligt vår mening. Det kunde ha medfört risken att kampen mot religionen från det proletära politiska partiets sida överbetonades. Det kunde ha lett till att gränsen mellan den borgerliga och socialistiska kampen mot religionen suddades ut. Den socialdemokratiska gruppen i den ärkereaktionära duman skilde sig med heder från sin första uppgift.

Den andra och för socialdemokraterna kanske viktigaste uppgiften – att klargöra kyrkans och prästerskapets klassroll vid stödet åt den ärkereaktionära regeringen och bourgeoisin i dess kamp mot arbetarklassen – har likaledes fullgjorts med heder. Naturligtvis finns det ännu en hel del som kan sägas i denna fråga, och socialdemokraterna kommer i sina senare inlägg att komplettera kamrat Surkovs tal. Men det oaktat var hans tal utmärkt, och det är vårt partis direkta plikt att sprida det genom alla partiorganisationer.

Den tredje uppgiften var att utförligt klargöra den *riktiga* innebörden i den av de tyska opportunisterna så ofta förvrängda satsen ”religionen förklaras för en privatsak”. Det gjorde kamrat Surkov tyvärr inte. Det är desto mer beklagligt som kamrat Belousov i gruppens tidigare verksamhet redan begått ett fel i denna fråga, vilket på sin tid påpekades av *Proletarij*. Diskussionerna i gruppen visar, att tvisten om ateismen för gruppen skymde undan frågan om en riktig framställning av det beryktade kravet att förklara religionen för en privatsak. Vi skall inte klandra kamrat Surkov ensam för det som är hela gruppens fel. Än mer. Vi erkänner direkt att hela partiet här har skulden, eftersom det inte tillräckligt klarlagt denna fråga, för socialdemokraternas medvetande otillräckligt klargjort betydelsen av Engels' anmärkning till de tyska opportunisterna. Diskussionerna i gruppen bevisar att det just rör sig om en oklar föreställning om frågan och alls inte om ovilja att ta hänsyn till Marx' lära, och vi är övertygade om att felet kommer att rättas i gruppens framtida uttalanden.

I det stora hela var kamrat Surkovs tal som sagt mycket bra och bör spridas av alla organisationer. Genom diskussionen av detta tal har gruppen bevisat att den samvetsgrant uppfyllt sin socialdemokratiska plikt. Det återstår endast att uttala en önskan om att partipressen oftare skall redogöra för diskussionerna i dumagruppen i syfte att föra gruppen och partiet närmare varandra, att låta partiet lära känna det svåra arbete som utförs inom gruppen och upprätta ideologisk enhet i partiets och gruppens verksamhet.

Proletarij nr 45, den 13 (26) maj 1909

V I Lenin, *Samlade skrifter*, 5:e ry uppl, b 17, s 415-426